

Ἡ ἀνακοίνωση ἀποτελεῖ πλήρη περιγραφή τοῦ σοφοῦ, χωρὶς νὰ θίγῃ ὅμως καθόλου τὰ συναφῆ προβλήματα, ποὺ ἔκαναν τὸ δόγμα αὐτὸ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ στωικὰ παράδοξα, ἂν ὅχι τὸ μεγαλύτερο. Παραλείπει ἐπίσης ὁποιαδήποτε συζήτηση γιὰ τὸ ἐφικτὸ τῆς πραγματώσεώς του, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι οἱ Στωικοὶ δὲν ἀναγνώριζαν τὸν ἑαυτὸ τους ὡς σοφὸ καὶ δέχονταν ἓνα ἢ δύο στοὺς αἰῶνες (Agnim 3, 668) νὰ τὸ ἔχουν πραγματώσει· ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χρύσιππος ἀποκαλεῖ τὸν σοφὸ πλάσμα (3, 545). Δὲν μιᾶ γιὰ τὴν ἀκαριαία μεταστροφή ἀπὸ φαῦλο σὲ σοφὸ (3, 539) οὔτε γιὰ τὰ κατορθώματα ποὺ ἀποτελοῦν τὶς πράξεις τοῦ σοφοῦ (3, 13, 110, 504) περισσότερο ἀπὸ τὰ καθήκοντα ποὺ βρίσκονται καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς Ἠθικῆς. Πολλὲς βέβαια ἀπὸ τὶς διακρίσεις αὐτὲς δὲν ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς διδασκαλίας τοῦ σοφοῦ παραμένει λειψή, χωρὶς τὴ θεώρηση μερικῶν συμφύτων προβλημάτων.

Παρατηρεῖται ἐπίσης κάποια ἀδεξιότητα στὴ χρήση τεχνικῶν στωικῶν ὄρων ὅπως : ὁ νοῦς εἶναι ἡγεμονικὸν (σ. 266). Τί ἐμποδίζει ἀκόμη (σ. 269) τὴν πολιτεία τῶν σπουδαίων τοῦ Ζήνωνος νὰ θεωρηθῇ κοσμοπόλις; Οἱ θετικὲς ιδιότητες τοῦ στωικοῦ σοφοῦ ἔχουν πάντως ἀποδοθῇ σχεδὸν ἐξαντλητικά, ἂν καὶ δὲν μνημονεύονται κάποια, ἐλάχιστα, βέβαια, ἀντιφατικὰ ἀποσπάσματα (π.χ. Agnim 3, 783).

Ἀθῆναι

Μ. Δραγώνα-Μονάχου

J. M. Gould, *The Philosophy of Chrysippus*, Leiden 1971, 222 σελ.

Ἄν οἱ μονογραφίες γιὰ τοὺς παλαιοὺς Στωικοὺς εἶναι ἐλάχιστες στὴ διεθνῇ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀπουσίαζαν σχεδὸν ἐντελῶς πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Gould. Ἔτσι, ἡ μονογραφία του γιὰ τὸν Χρύσιππο μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σταθμὸς στὴν ἀγγλόφωνη ἔρευνα ἀλλὰ καὶ ἀξιόλογη προσφορά στὴ μελέτη τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Στωικισμοῦ γενικά, κοντὰ στὸ ἔργο τοῦ Bréhier, *Chrysippe* (1910) καὶ τὴν ἀδρὴ σκιαγραφία τοῦ Pohlenz, *Zenon und Chrysipp* (1936-1938).

Μὲ ἐξαίρεση τὸν Παναίτιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο, ποὺ τόσο ἀντιφατικὰ ἔχουν ἀνασυντεθῇ τὸν τελευταῖο αἰῶνα, οἱ νεώτεροι Στωικοί, ποὺ σώθηκαν ἀκέραια τὰ ἔργα τους, προσείλκυσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, μολονότι καμμιά ἴσως ἐργασία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Bonhöffer, *Epiktet und die Stoa* (1890, ἀνατ. 1968) δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ. Ἡ ἀρχαία Στοὰ ἀντιμετωπιζόταν, παλαιότερα κυρίως, ὡς ἐνιαῖο σύστημα, ὅσο κι ἂν ἀναγνωρίζονταν ἡ πρωτοτυπία τῶν ἐκπροσώπων τῆς στὶς λεπτομέρειες. Ὁ Στωικισμὸς ἀποτελεῖ πραγματικὰ σπάνια ἂν ὅχι μοναδικὴ περίπτωση Σχολῆς, ποὺ χωρὶς νὰ ἀποτελῇ ἐρμητικὰ κλειστὸ καὶ κατοχυρωμένο στὴν αὐθεντία τοῦ ἱδρυτῆ του Συστήματος, ὅπως ὁ Ἐπικουρισμὸς, διατήρησε ἀναλλοίωτες τὶς βασικὲς θέσεις του πέντε αἰῶνες, ἐνῶ οἱ ἀποκλίσεις του στὶς λεπτομέρειες καὶ ἡ προσαρμογὴ του στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν μαρτυροῦν πλαστικότητα καὶ εὐκαμψία.

Έτσι, είναι σχεδόν αδύνατο να μιλήσει κανείς για καθένα από τους εκπροσώπους της Στοᾶς, χωρίς να συμπληρώσει τα αναπόφευκτα από την απώλεια του έργου του κενά από τις πληροφορίες για τη Σχολή συνολικά, που εισάγονται με τη συνηθισμένη διατύπωση *φασὶν οἱ Στωικοὶ* (Armin 2, 1035). Ούτε ο Bonhöffer μίλησε αποκλειστικά για τον Ἐπίκτητο, ούτε ο Rendall για τον Μάρκο Αὐρήλιο ἢ ὁ Arnold για τον Ρωμαϊκὸ Στωικισμό, παρὰ τοὺς τίτλους τῶν βιβλίων τους. Ἡ ἀναφορὰ στοὺς Στωικοὺς συνολικά στάθηκε ἀναγκαία γιὰ τὸν Bréhier, ἴσως σὲ μικρότερη ἑκτασὴ ἀπ' ὅσο τοῦ καταλογίζει ὁ Gould, καὶ γιὰ τοῦτο ἔδωσε στὴν ἐνάτη ἑκδοσὴ (1951) στὸ ἔργο του τὸν πλατύτερο τίτλο *Chrysippe et l'ancien stoicisme*, πὺ εἶναι πραγματικὰ ἀκριβέστερος.

Αὐτὸ τὸ «ἀδύνατο» ἐπεχείρησε ὁ Gould, νὰ ἀνασυνθέσῃ δηλαδὴ τὴ φιλοσοφία τοῦ Χρυσίππου, στηριζόμενος στὰ ὀνομαστικὰ ἀποσπάσματα καὶ σκιαγραφώντας μόνο εἰσαγωγικά (στὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια) ἀλλὰ καὶ ἀνεύθυνα ἀπόψεις τῆς προστωικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐκείνης τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθη. Ἐτσι, κοντὰ στὶς μονογραφίες τοῦ Jagu γιὰ τὸν Ζήνωνα καὶ τοῦ Verbeke γιὰ τὸν Κλεάνθη —γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὶς πιὸ πρόσφατες— πρόσθεσε ὁ Gould μιὰ νέα γιὰ τὸν Χρυσίππο καὶ φιλοδόξησε νὰ παρουσιάσῃ τὴν προσωπικὴ διδασκαλία τοῦ δευτέρου ἱδρυτῆ τῆς Στοᾶς, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὺ τοῦ ἀπέδιδαν μετὰ τὴν προκατάληψη, ὅτι ἐκφράζει τὴ στωικὴ ὀρθοδοξία καὶ ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴ καὶ ἀποκλειστικὴ σχεδὸν ἐπίδραση στὴ νεώτερη Στοά.

Βέβαια, τὰ προβλήματα τῆς μελέτης τοῦ Χρυσίππου εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πὺ ἀντιμετωπίζει ὁ μελετητὴς τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθη. Ἐκεῖ εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μαρτυριῶν, πὺ δυσχεραίνει τὴν ἀνασύνθεση, ἔδω ἡ εἰκόνα πὺ προσφέρει ἡ συλλογὴ τοῦ ν. Armin ἐπιβάλλει τὴν ἐπιφυλακτικότητα, ἔτσι πὺ νὰ ἀναγκάζεται κανεὶς κατὰ καιροὺς νὰ καταφύγῃ στὴν πολὺ παλιότερη συλλογὴ τοῦ Gercke. Βέβαια ὁ Armin καὶ στὴν Εἰσαγωγὴ ἐξηγεῖ τὴ θέση τοῦ ἀπέναντι στὶς μαρτυρίες γιὰ τὸν Χρυσίππο καὶ τοὺς Στωικοὺς γενικά, καὶ τυπώνοντας μετὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα δείχνει τί ἀποτελεῖ αὐθεντικὸ λόγο τοῦ Χρυσίππου, τί ἐκφράζει ἰδέες τοῦ ἀόριστα καὶ τί ἀποδίδεται στοὺς Στωικοὺς ὡς σύνολο. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ὅμως εἶναι ὅτι στὸν Χρυσίππο δίνει «τὴ μερίδα τοῦ λέοντος» καὶ ὅτι ἡ συμβολὴ τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθη εἶναι μηδαμινή. Ὅτι ἡ συλλογὴ τοῦ Armin εἶναι αὐθαίρετη καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα καὶ γεμάτη ἀπὸ ὑπερβολὲς καὶ παραλείψεις, ἔχει τονισθῇ ἐπανειλημμένα. Ὅτι ὅμως καὶ τὸ αὐστηρὸ κριτήριον τοῦ Gould, βασικά σωστό, φθάνει ἀπὸ ἀδήριτη ἐφαρμογὴ στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα θὰ φανῇ ἀπὸ τὴ συνέχεια. Τὸ βιβλίον ἀκολουθεῖ τὴν τριμερῆ διαίρεση τῆς φιλοσοφίας σὲ Λογικὴ, Φυσικὴ, Ἠθικὴ, ὅπως ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν Ξενοκράτη καὶ καθιερώθηκε μετὰ τοὺς Στωικοὺς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε κεφάλαια μετὰ ἀνάλογες ὑποδιαίρεσεις.

Στὴν Εἰσαγωγὴ ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τοὺς λόγους πὺ τὸν ὤθησαν νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀνασύνθεση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χρυσίππου καὶ παρουσιάζει τὸ μεθοδολογικὸ του κριτήριον. Βρίσκει ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Bréhier ἀναφέρεται περισσότερο στὴν Ἀρχαία Στοά παρὰ στὸν Χρυσίππο, ἐπικρίνει τὸ ὅχι ἐνιαῖον κριτήριον τοῦ Armin γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν Στωικῶν καὶ ἀμφισβητεῖ τὴ θέση τοῦ τελευταίου, πὺ ὡς ἓνα σημεῖον εἶναι καὶ θέση τοῦ

Pohlenz, ότι ή φιλοσοφία του Χρυσίππου επιβιώνει αποκλειστικά στη νεώτερη Στοά και εκφράζει τη στωική ὀρθοδοξία.

Στό 2ο κεφάλαιο, πού είναι κυρίως βιογραφικό και αξιολογικό, ὁ συγγραφέας διακριβώνει τήν επίδραση του Χρυσίππου στους νεώτερους Στωικούς και εκθέτει τις τέσσερες βασικές θέσεις της νεώτερης κριτικής (Pearson, Arnold, Arnim, Baguet, Pohlenz κ.ά.) για τὸ ἔργο και τήν προσφορά του. Μετά ἀπό σύντομη στατιστική επισκόπηση τῶν ἀναφορῶν στον Χρυσίππο ἀπό τὸν Σενέκα, τὸν Ἐπίκτητο και τὸν Μάρκο Αὐρήλιο καταλήγει στο προσωρινὸ συμπέρασμα —τὸ ὀριστικὸ θὰ ἀκολουθήσει στον ἐπίλογο— ὅτι ὁ Χρυσίππος ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τοὺς στύλους τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος. Χωρίς νὰ ὑποτιμᾶται ἡ επίδραση τῶν λοιπῶν παλαιῶν Στωικῶν, ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Χρυσίππος διαβαζόταν περισσότερο στον 1ο αἰ. μ.Χ.

Ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ 3ο κεφάλαιο για τήν ἀναθεώρηση τῶν παλαιῶν προκατειλημμένων ἀπόψεων σχετικά με τὰ φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. και τήν ἔνταξη της Στοᾶς στην ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση. Πρῶτα δείχνει ὅτι ἡ Ἠθική δὲν ἦταν ξένη στὰ φιλοσοφικά συστήματα τοῦ Ἀριστοτέλη και τοῦ Πλάτωνος και ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Στωικῶν δὲν περιορίζονταν μόνο σ' αὐτήν. Ἐπισημαίνει τήν ἐγκατάλειψη τοῦ πλατωνικοῦ και τοῦ «ἀριστοτελικοῦ» Ἰδεαλισμοῦ και τοὺς ἴδιους τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς και τοῦ Περιπατητικοὺς και σκιαγραφεῖ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου, τονίζοντας τις διαφορὲς και ὁμοιότητές της με τὴ Στοά. Τέλος, πολὺ συνοπτικά διαγράφει τὴ φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος και τοῦ Κλεάνθη.

Ἡ ἐκθεση της φιλοσοφίας τοῦ Χρυσίππου ἀρχίζει στο 4ο κεφάλαιο πού εἶναι ἀφιερωμένο στη Γνωσιολογία και τὴ Λογική. Σ' αὐτὸ δὲν ἀσχολεῖται οὔτε με τοὺς τίτλους τῶν ἔργων τοῦ Χρυσίππου οὔτε με τήν ἔνταξη τῶν ἀποσπασμάτων στὰ ἐπὶ μέρους ἔργα, ἴσως γιατί θεωρεῖ ἀποφασιστικὸ στο θέμα αὐτὸ τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ Bréhier (σελ. 4, σημ.1) και ἀπαντᾷ στὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: ποιά εἶναι τὰ βασικά θέματα της φιλοσοφίας τοῦ Χρυσίππου και πῶς συνδέονται μεταξύ τους για νὰ ἀπαρτίσουν σύστημα.

Ἀναφορικά με τὴ Γνωσιολογία, ἀπό τήν ὁποία σωστά ἀποκλίνει «ἔμφυτες ἰδέες» και τήν ὁποία χαρακτηρίζει ὡς ἐμπειρική, βρίσκοντας ἀντιστοιχίες με ἐκείνη τοῦ Berkeley και τοῦ Hume, ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴ λειτουργικότητα τῶν αἰσθήσεων και τὸν κριτικὸ και προγνωστικὸ ρόλο της ψυχῆς με ἀφετηρία πάντα τὰ δεδομένα της ἐμπειρίας. Ἐξαίρει τήν πρωτοτυπία τοῦ Χρυσίππου στη διαμόρφωση της τυπικῆς κυρίως Λογικῆς με τήν ἀριστοτεχνική ἐπεξεργασία τῶν προτάσεων και συλλογισμῶν. Ὁ Χρυσίππος κατὰ τὸν Gould θεωρεῖ τὴ Διαλεκτική ὡς ἐπιστήμη, πού ἀνακαλύπτει και ὀργανώνει τήν ἀλήθεια, και ἡ θέση αὐτὴ συνδέει τήν Ἐπιστημολογία και τήν τυπικὴ λογική. Τήν ἀλήθεια τῶν ἀτομικῶν προτάσεων ἐξασφαλίζει κατὰ τὸν φιλόσοφο ἡ ὑπαρξη τῶν καταστάσεων πού προσδιορίζουν, ἐνῶ οἱ ὑποθετικές προτάσεις εκφράζουν τις γενικεύσεις πού προκύπτουν ἀπό τὸ νόμο της αἰτίας και τοῦ ἀποτελέσματος και τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων και φυσικῶν γεγονότων. Πεποίθησή του εἶναι ὅτι ἡ φύση τοῦ κόσμου και πρέπει και μπορεῖ νὰ γίνη γνωστικὸ ἀντικείμενο. Ὁ Χρυσίππος σχηματοποίησε ἐπίσης τοὺς σύνθετους και διαζευτικούς συλλογισμούς, συμπληρώνοντας ἔτσι τὴ Λογική τοῦ Ἀριστοτέλη.

Θεμελιακό χαρακτήρα της Φυσικής του Χρυσίππου ο Gould θεωρεί σωστά το Μονισμό. Στην «πρώτη ἀρχή» του Χρυσίππου συγχωνεύτηκαν οί δύο ἀρχές του Ζήνωνος (ἐνεργητική και παθητική), ἔτσι πού νά καταλήξουν σέ δυό ἀπόψεις τῆς ἐνιαίας πρωταρχικῆς οὐσίας. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ οὐσία αὐτή στήν ἐλάχιστη μεταμόρφωσή της εἶναι τὸ *πῦρ τεχνικόν* καί στή μεγαλύτερη ὁ *κόσμος* μέ τὰ ἄτομα καί τὰ γεγονότα. Ἀπό τὴν ἀναγωγή τῶν πάντων στήν πρωταρχική οὐσία ἐξηγεῖται ἡ συγγένεια τῶν μερῶν τοῦ κόσμου, ἡ στωική *συμπάθεια*. Κάθε πρᾶγμα καί γεγονός ἀποτελεῖ ἐξατομικευση τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας καί γιὰ τοῦτο στὸ στωικὸ σύμπαν, παρὰ τίς ὀλοφάνερες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στίς ποικίλες μορφές, καμμιά δὲν ταυτίζεται μέ κάτι ἄλλο. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης τῆς Φυσικῆς τοῦ Χρυσίππου θεωρεῖ ὁ συγγρ. τὴν αἰτιοκρατία καί τὴ διακυβέρνηση ἀπὸ τὴν Πρόνοια. Τὸ ὅτι ἡ *πρόνοια* καί *εἰμαρμένη* εἶναι ταυτόσημα στὸν Χρυσίππο τὸ ἐρμηνεύει σωστά μέ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ εἰμαρμένη, ὡς «ποιητικὴ αἰτία», τονίζει τὸν ἀναπόφευκτο χαρακτήρα τῶν γεγονότων, ἐνῶ ἡ πρόνοια, ὡς «τελική», τὴν πεποίθηση ὅτι «ὅλα συμβαίνουν σωστά» καί ὅτι «αὐτὸς ἐδῶ εἶναι ὁ καλλίτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους».

Στὴν κοσμοθεωρία αὐτὴ ἀνταποκρίνεται ἓνας ἀπόλυτος ψυχολογικὸς Μονισμός. Ἡ ψυχὴ εἶναι μόνο *λόγος*, μία «σωματικὴ ὄντοτητα, πού παρὰ τίς διάφορες λειτουργίες καί διαθέσεις τῆς παραμένει ἡ αὐτή, χωρὶς μέρη καί ὑποδιαιρέσεις. Ὁ ψυχολογικὸς Μονισμὸς τοῦ Χρυσίππου συνδέεται μέ τὸ μεταφυσικὸ καί καταλήγει στὸ δόγμα, ὅτι ἡ ἀτομικὴ ψυχὴ ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα τῆς ψυχῆς τοῦ παντός. Τὸ κεντρικὸ δόγμα τῆς ἐνότητος τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὸ συνδετικὸ κρίκο τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας του, δένοντας τὴ Λογική, τὴ Φυσικὴ καί τὴν Ἠθικὴ σὲ σύστημα.

Ὁ συγγρ. βλέπει τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Χρυσίππου νά θεμελιώνεται ἐπάνω στίς ἐννοιες τοῦ τελικοῦ ἀγαθοῦ, τῆς ἀρετῆς καί τῶν παθῶν καί συζητᾷ διεξοδικά τὴ διατύπωση τοῦ *τέλους* ἀπὸ τὸν Χρυσίππο ὡς *ζῆν κατ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων*, πού τὴ βρίσκει ταυτόσημη μέ τὸ *κατὰ λόγον* καί *κατ' ἀρετὴν ζῆν* τοῦ Ζήνωνος, καθὼς φύσις γιὰ τὸν Χρυσίππο εἶναι κυρίως ἡ ἀνθρώπινη φύσις. Ὡς πηγὴ γνώσεως τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς θεωρεῖ βασικά τὴν ἐμπειρία, τὴν περίπτωση ὅμως τοῦ *σοφοῦ* καί τὴν αὐθεντία τοῦ *λόγου* ὡς κανόνος ἠθικῆς συμπεριφορᾶς βλέπει ὁ Gould ὡς τάσεις *a priori*, πού κάνουν κάπως προβληματικὴ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἠθικῆς γνώσεως τοῦ Χρυσίππου. Ἀναφορικὰ μέ τὴ σχέση τῶν ἄλλων πραγμάτων μέ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, ὁ Gould βλέπει τὴ στάση τοῦ Χρυσίππου ὡς συμβιβαστικὴ ἀνάμεσα στίς ἀπόψεις τῶν Κυνικῶν καί τῶν Περιπατητικῶν, ἐπισημαίνει ὅμως τὰ προβλήματα πού ἀφήνει ἀνοικτὰ ἡ παραδοχὴ τοῦ ὅτι τὰ *προηγμένα*, ὅπως ἡ υἡγεία, δὲν συντελοῦν στήν εὐδαιμονία, στήν ὁποία ὅμως σκοπεῖ τὸ ὕψιστο ἀγαθό. Οἱ ἐπὶ μέρους ἀρετὲς ὡς ἐξειδικεύσεις τῆς γνώσεως ἀνταποκρίνονται στὸν προσδιορισμὸ τῆς ψυχῆς ὡς λόγου, ὅπως καί ἡ θεωρία του τῶν παθῶν, καί ἡ θεραπευτικὴ τους. Ἐνῶ ὁ Ζήνων θεωροῦσε τὰ πάθη ἐπακόλουθα τῶν κρίσεων, ὁ Χρυσίππος τὰ ἀποκαλεῖ λανθασμένες κρίσεις καί διαστροφή τοῦ λογικοῦ, πρᾶγμα πού δείχνει τὸν «παν-λογισμό» του.

Παρὰ τὸν αἰτιοκρατικὸ χαρακτήρα τῆς Φυσικῆς του καί, χωρὶς νά συζητᾷ τίς ἐπιπτώσεις πού ἔχει μιὰ τέτοια ἄποψη γιὰ τὴν Ἠθικὴ, ὁ Χρυσίππος, πάντως, κατὰ τὸν Gould παραδέχεται σιωπηρὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθε-

ρία στη σφαῖρα τῆς Ἠθικῆς. Στὴν τελικὴ ἀξιολόγησή του γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Χρυσίππου, ποὺ βασίζεται πάντα στὰ ὀνομαστικὰ ἀποσπάσματα τοῦ φιλοσόφου, ὁ Gould παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς:

Ὁ Χρυσίππος ἐργάστηκε μὲ τόλμη καὶ πρωτοτυπία τόσο ἐπάνω στὰ δόγματα ποὺ παρέλαβε ἀπὸ τοὺς προκατόχους του ὅσο καὶ σ' αὐτὰ ποὺ ἀνέπτυξε ὁ ἴδιος. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τοῦ Gould ἀνατρέπει τὴ γνώμη τοῦ Pearson ὅτι ἡ ἀληθινὴ οὐσία τοῦ Στωικισμοῦ βρίσκεται κυρίως στὸν Ζήνωνα καὶ στὸν Κλεάνθη. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Χρυσίππου ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν συγγρ. κυρίως στὴ θεώρηση τῆς *καταληπτικῆς φαντασίας* ὅχι ὡς *τυπώσεως* ἀλλὰ ὡς *ἀλλοιώσεως* τοῦ *ἡγεμονικοῦ* καὶ στὴ Λογικὴ του τῶν προτάσεων. Τοῦ ἀποδίδει τὴν ἐμπέδωση τοῦ μεταφυσικοῦ Μονισμοῦ καὶ τὴν πρώτη σύλληψη τοῦ ψυχολογικοῦ, καθὼς καὶ τὴν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὸ Στωικισμὸ θεωρία τῆς *κράσεως*, καὶ τὴ συστηματοποίηση καὶ κατοχύρωση τῆς στωικῆς αἰτιοκρατίας καὶ τελεολογίας. Σωστὰ ἀνεβάζει στὸ Χρυσίππο καὶ ὅχι στὸν Ποσειδώνιο τὸ θεμελιακὸ δόγμα τῆς *συμπαθείας*. Στὴ θεωρία τοῦ Χρυσίππου γιὰ τὰ πάθη βλέπει τὸ ριζικὰ νοησιαρχικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας του, ἐνῶ κατὰ τὴ γνώμη μας κακῶς τοῦ καταλογίζει ἑλλειψη συστηματικότητας στὴ διδασκαλία τῶν κατηγοριῶν. Ἀλλὰ συστηματικὰ οἱ κατηγορίες διερευνῶνται μόνο στοὺς Νεοπλατωνικοὺς.

Ἡ διερεύνηση τῶν ὀνομαστικῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Χρυσίππου ἐπιβεβαίωσε καὶ καθώρισε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀναμφισβήτητὴ ἄλλωστε συμβολὴ τοῦ Χρυσίππου στὴ Λογικὴ. Τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Χρυσίππος ἐνίσχυσε καὶ συστηματοποίησε τὸ Στωικισμὸ, ὁ συγγρ., παρὰ τὶς κάποιες ἐπιφυλάξεις του, τὴ βλέπει νὰ ἐπιβεβαιώνεται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του. Οἱ ἐπιφυλάξεις του ὀφείλονται σὲ κάποιες ἀντιθέσεις τοῦ Χρυσίππου μὲ τοὺς προκατόχους του, καὶ σὲ ὀρισμένες ἀντιφάσεις τῆς προσωπικῆς του διδασκαλίας κυρίως στὴ σφαῖρα τῆς Ἠθικῆς.

Γιὰ τὴ γνώμη, ὅτι ὁ Χρυσίππος ἐπηρεάζει ἀποκλειστικὰ τὴ νεώτερη Στοὰ καὶ ἐκφράζει τὴν ὀρθοδοξία τῆς Σχολῆς ὁ συγγρ. ἀναγνωρίζει τὴν ἀδυναμία του γιὰ ὑπεύθυνη ἀπάντηση, ποὺ προϋποθέτει ἀνάλογη διερεύνηση τῶν ἔργων τῶν νεωτέρων Στωικῶν, συγκεκριμένες δηλ. περιπτώσεις ἐπὶ μέρους ἐπιδράσεων τοῦ Χρυσίππου στὸ Σενέκα, στὸν Ἐπίκτητο καὶ στὸ Μάρκο Αὐρήλιο, ποὺ νὰ συνηγοροῦν γιὰ μιὰ ἄμεση γνωριμία μὲ τὸ ἔργο τοῦ Χρυσίππου. Τέλος, ὁ Gould θεωρεῖ καὶ σωστά, ὅτι μόνη ἡ γνωριμία μὲ τὴν προσωπικὴ διδασκαλία τοῦ Χρυσίππου, ὅπως ἀποκαλύπτεται στὰ ἀποσπάσματα ποὺ τοῦ ἀποδίδονται ὀνομαστικὰ, μπορεῖ νὰ προσδιορίσῃ μὲ κάποια ἀκρίβεια κατὰ πόσον περιλαμβάνεται ἢ καὶ παρουσιάζεται ἀποκλειστικὰ σὲ δόγματα, ποὺ ἀποδίδονται στοὺς Στωικοὺς γενικὰ καὶ ποὺ συνήθως ἀνεύθυνα θεωροῦνται ὅτι τὸν ἐκφράζουν.

Τὸ βιβλίο τοῦ Gould προσφέρει πράγματι πολλὰ νέα καὶ χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ μέθοδο τοῦ Χρυσίππου. Εἰδικώτερα: Ἡ θεώρησή του τῆς Ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ἑνταξὴ τοῦ Στωικισμοῦ σ' αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ ἐπιτυχημένη (σ. 18-30). Ἐνῶ ἡ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κλεάνθη δὲν μᾶς βρίσκει σύμφωνους σὲ πολλὰ σημεία, ποὺ θὰ δείξωμὲ στὴ συνέχεια. Ὁ συγγρ. τονίζει σωστὰ τὴ σημασία τοῦ δόγματος τῆς *ζωτικῆς θερμότητος* καὶ τὸ ἀποδίδει σ' αὐτόν. δὲν βρίσκει ἐξ ἄλλου ἄσχετὴ μὲ τὸ δόγμα αὐτὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ *ἡγεμο-*

νικοῦ τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Κλεάνθη στὸν ἥλιο (σ. 35). Σωστά δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν Festa στὸ ὅτι ὁ Χρυσίππος ἐπεχείρησε νὰ ἀπαλύνῃ τὸν Ὑλισμὸ τοῦ Κλεάνθη, ὑποκαθιστώντας τὸν ἀέρα-πνεῦμα μὲ τὸ πῦρ ἀφοῦ καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι λεπτομερέστερη ὕλη καὶ τὸ πῦρ εἶχε θέσῃ εἰδους στὴν παλαιότερη Στοά. Στὸ ἐπίμαχο θέμα τῶν στωικῶν κοινῶν ἐννοιῶν καὶ προλήψεων ὁ Gould παίρνει ἐπίσης σωστή θέσῃ, ἀποκλείοντας τὶς ἔμφυτες ιδέες, ἡ διαπραγμάτευση ὅμως τοῦ θέματος στὸ σύνολό του γεννᾷ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μιλήσωμε πιὸ κάτω. Ἡ διαπραγμάτευση γιὰ τὰ λεκτὰ καὶ τὴ συγκατάθεση μᾶς βρίσκει βασικὰ σύμφωνους, καίτοι προδίδει ἔλλειψη ἐνημερώσεως ὡς πρὸς τὴ σχετικὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Πολὺ ἐπιτυχημένα ἀναλύει ἐπίσης σχηματικὰ τὸ σύνθετο συλλογισμὸ τοῦ ἀποσπ. 2, 1192 (σ. 86) κι αὐτὸ ἰσχύει σχεδὸν γιὰ τὴ συνολικὴ θεώρηση τῆς τυπικῆς Λογικῆς τοῦ Χρυσίππου. Καλὴ ἐρμηνεία προτείνει ἐπίσης γιὰ τὸ πραγματικὰ δύσκολο ἀπόσπ. 2, 397, ἀποδίδοντας τὴν προβληματικὴ ἢ καλλίτερα τὸ ἀδιέξοδο ποὺ δημιουργεῖ σὲ παρανόηση ἢ καὶ σὲ θελημένη διαστρέβλωση ἀπὸ τὸν Πλούταρχο.

Ἔχει δίκιο, ὅταν βλέπῃ στὸ ἀπόσπ. 1, 497 διαφοροποίηση τῆς κοσμολογίας τοῦ Κλεάνθη ἀπὸ τοῦ Ζήνωνος καὶ Χρυσίππου, πρᾶγμα ποὺ δὲν τονίζεται γενικὰ (σ. 121). Ἐπιτυχημένη ἡ σύγκριση τῆς στωικῆς θεωρίας γιὰ τὸ νοῦ μὲ ἀπόψεις τοῦ G. Ryle (σελ. 128, σημ. 2). Καλὴ εἶναι ἡ κριτικὴ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Γαληνοῦ σχετικὰ μὲ τὴν Ψυχολογία τοῦ Χρυσίππου, καὶ σωστά βλέπει τὴ διαφοροποίηση τοῦ Κλεάνθη στὴ σχέση εἰμαρμένης καὶ προνοίας. Σωστὲς ἐπίσης οἱ ἐπιφυλάξεις του ἀπέναντι στὴν ἄποψη τῆς Pamela Huby ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐλεύθερης βούλησης ἀρχίζει μὲ τὸν Χρυσίππο ἀφοῦ τὰ ἀποσπ. 1, 175 καὶ 177 καθὼς καὶ ὁ Ὑμνος στὸ Δία τοῦ Κλεάνθη συνηγοροῦν γιὰ τὸ ὅτι τὸ θέμα ἤδη εἶχε ἀπασχολήσει τοὺς παλαιότερους Στωικοὺς (σ. 152, σημ. 2). Ἔχει δίκαιο νὰ θεωρῇ ὡς ἀμφίρροπη (σ. 7), τὴ στάση τοῦ Χρυσίππου ἀπέναντι στὸν Κλεάνθη δὲν δικαιολογεῖ ὅμως τὴν ἐκλογὴ τοῦ Χρυσίππου ἀπὸ τὸν Κλεάνθη ὡς διαδόχου του καὶ ἀρχηγοῦ τῆς Σχολῆς. Πράγματι, καὶ ἡ φύση, ἀκατανίκητη δύναμη στὴ Φυσικὴ, γίνεται στὴν Ἠθικὴ κανόνας συμπεριφορᾶς (σ. 166) καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι ὄχι μόνο γνώση ἀλλὰ καὶ πρακτικὴ ἐπιταγὴ (σ. 170). Τέλος, σωστά φαίνεται νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ ἀπόσπ. 3, 165 δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν Χρυσίππο.

Οἱ θέσεις τοῦ Gould στὰ ἐπίμαχα σημεία ποὺ σημειώσαμε πιὸ πάνω δὲν εἶναι οἱ μόνες σωστὲς, δὲν λείπουν ὅμως καὶ οἱ θέσεις ποὺ γεννοῦν ἐπιφυλάξεις, ἀκόμη καὶ ἀντιρρήσεις. Ἐτσι, δὲν μᾶς πείθει ὁ Gould ὅτι τὸ ἀπόσπ. 3, 314 προϋποθέτει γνώση ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία (σ. 175) οὔτε ὅτι τὸ δόγμα τοῦ σοφοῦ εἶναι «ἀπόστημα» τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χρυσίππου (σ. 176). Ἡ συζήτηση τοῦ προβλήματος γιὰ τὴν πηγὴ τῆς ἠθικῆς γνώσεως ἀγνοεῖ τὴν ἀπάντηση τοῦ Long (*Carneades and the Stoic Telos*, «Phronesis» 12 (1967) 63-65) καθὼς καὶ τοῦ Rist (*Stoic Philosophy* 1969, 220). Στὴ συζήτηση γιὰ τὸ κριτήριό τῆς ἀλήθειας, τὶς κοινὲς ἐννοίες καὶ τὴν πρόληψη παραλείπει τὴ σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Watson, *Stoic Theory of Knowledge* (1966) καὶ τὰ κλασικὰ ἄρθρα τοῦ Sandbach ἀναδημοσιευμένα τώρα ἀπὸ τὸν A. A. Long, *Problems in Stoicism* 1971, ποὺ οἱ ἐρμηνείες τους ἔχουν γενικὰ γίνῃ δεκτές, ἐνῶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Gould μὲ τὴν ταύτιση προλήψεων-κοινῶν ἐννοιῶν προκαλεῖ σοβαρὲς ἀντιρρήσεις (σ. 60-66).

Τί ἐννοεῖ ἐξ ἄλλου μὲ τὸν ἀριστοτελικὸ Ἰδεαλισμὸ δὲν εἶναι φανερό πάντα. Καὶ τὸν ὄρο ὀνοματοκρατία (Nominalismus) τὸν χειρίζεται μᾶλλον ἀδέξια (σ. 62, 106, 109 κ.ἄ.). Ἀκόμη, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ποσειδώνιος πίστευε ὅτι οἱ Χρῦσιππος καὶ Κλεάνθης ἀκολουθοῦσαν τὴν πλατωνικὴ Ψυχολογία ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ Gould (σ. 10, σημ. 4). Ἡ μνεία τοῦ Χρυσίππου ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο (*Εγχ.* 49) δὲν συνεπάγεται ὅτι τὸν παραδέχεται ὡς αὐθεντία γιατί τὸ ἴδιο κάνει στὶς *Διατριβές* καὶ γιὰ τὸν Ζήνωνα.

Στὸν Κλεάνθη ἀποδίδει πέντε μόνο ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ καὶ στὸν Χρῦσιππο τρία μόνο, ἐπειδὴ τρία τοῦ ἀποδίδονται ὀνομαστικά (σ. 153-155). Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν τὰ ἐρμηνεύει ἐντελῶς σωστά. Τὰ ἀποσπ. 2, 1017 καὶ 1018 τουλάχιστον πρέπει νὰ ἀποδίδουν τὸν Χρῦσιππο. Στὴ συζήτηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσίππου *περὶ δυνατῶν*, παραλείπει νὰ τονίσῃ τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸν Κλεάνθη (σ. 78-80) ποὺ διαφωτίζει τὸ ὅλο θέμα.

Στὴ συνοπτικὴ του θεώρηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθη δὲν ἀφήνει πάντα νὰ φανῇ ἡ ἀναστροφή του μὲ τὰ ἀποσπάσματα ἀλλὰ μᾶλλον δέχεται ἀνεπιφύλακτα ξένες ἀπόψεις καὶ κυρίως τοῦ Pearson. Τέλος, ἀγνοεῖ τὴ μονογραφία τοῦ Verbeke γιὰ τὸν Κλεάνθη καὶ ἄλλα πολλὰ βασικά ἔργα καὶ μελέτες γιὰ τὴ διαφώτιση νευραλγικῶν προβλημάτων τῆς Στοᾶς. Ἡ ἄκαμπτη τήρηση τῆς ἀρχῆς του νὰ μὴ διερευνήσῃ ἄλλα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀνομαστικά ἀποσπάσματα μειώνει τὴ συμβολὴ τοῦ Χρυσίππου. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν τὰ διερευνᾷ ἐξαντλητικά, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ δύσκολο ἀπόσπασμα 2, 298 A καὶ τὸ 3,510, ὅπου ὁ Χρῦσιππος ἀναφέρεται στὸν *προκόπτοντα*.

Ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Long σὲ κριτικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Gould (ποὺ εἶχε τὴν καλὴ σὺννη νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψη μας πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή της), ἡ μεθοδολογία τοῦ Gould εἶναι ἴσως ἡ ἐνδεδειγμένη γιὰ ἓνα φιλόσοφο, ὅπως ὁ Ποσειδώνιος (καὶ στὴν ἴδια ἀρχὴ στηρίζεται ἡ νέα συλλογὴ ἀπὸ τοὺς Edelstein-Kidd ποὺ πρόσφατα κυκλοφόρησε) ἀλλὰ γιὰ τὸν Χρῦσιππο χρειάζεται προσεκτικὴ ἐξέταση καὶ τῆς δοξογραφικῆς παραδόσεως. Ἡ παράλειψη τοῦ ὀνόματος τοῦ Χρυσίππου σὲ ἀποσπάσματα ποὺ εἶναι βέβαιο ὅτι διαφωτίζουν τὴ φιλοσοφία του δὲν συνιστᾷ τὴν ἀποσιώπησή τους, ὅπως καὶ ἡ ἀπλὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Χρυσίππου ἀπὸ ἓνα δοξογράφο δὲν ἀποτελεῖ πάντα ἐγγύηση τῆς πατρότητος μιᾶς ιδέας.

Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ βιβλίο τοῦ Gould εἶναι πολὺ χρήσιμο ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χρυσίππου καὶ ὡς βάση γιὰ τὴν ἀπόδοση σ' αὐτὸν πολλῶν ἀπὸ τὰ ἀνώνυμα ἢ καὶ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Στωικοὺς γενικά. Ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ὑπάρχουν στὸ δεύτερο καὶ τρίτο τόμο τοῦ *Agrippa* ἐκφράζουν τὸν Ζήνωνα καὶ τὸν Κλεάνθη εἶναι πεποίθησή μας. Πολλὰ ὁμως ἐκφράζουν καὶ τὸν Χρῦσιππο καὶ διαφωτίζουν τὴ διδασκαλία του. Χωρὶς τὰ τελευταῖα, ἡ εἰκόνα τοῦ Χρυσίππου εἶναι θαμπὴ καὶ ἡ προσφορὰ του στὴν ἀναβίωση τῆς Στοᾶς ἀδικεῖται.

Ἀθῆναι

Μυρτῶ Δραγώνα-Μονάχου